

Wschodnia granica Rzeczypospolitej w wizji biskupa Zygmunta Łozińskiego

Marek Hałaburda

UNIwersytet Ignatianum w Krakowie

ORCID: 0000-0002-3801-9378

ABSTRACT

The Eastern Border of the Republic of Poland in the Vision of Bishop Zygmunt Łoziński

The article presents and analyzes the proposal for the potential eastern border of the Polish state (north-eastern section) following the Polish-Bolshevik War, as envisioned by Bishop Zygmunt Łoziński. The Ordinary of Minsk outlined his solution to the “Eastern Question” in a memorandum titled *On the Eastern Borders of the Republic of Poland*, submitted to Marshal Józef Piłsudski on September 7, 1919. The document, accompanied by a handwritten letter from the bishop, was received by the General Adjutancy of the Supreme Command of the Polish Armed Forces in Warsaw four days later (September 11). It is currently preserved in the Archives of the Józef Piłsudski Institute in New York, within the “Second Republic of Poland” collection, as part of the General Adjutancy of the Commander-in-Chief’s archive.

KEYWORDS: Eastern border, Eastern Question, Bishop Zygmunt Łoziński, Marshal Józef Piłsudski

SŁOWA KLUCZOWE: granica wschodnia, kwestia wschodnia, biskup miński Zygmunt Łoziński, marszałek Józef Piłsudski

Memorandum *W sprawie wschodnich granic Rzeczypospolitej* opracowane i przekazane marszałkowi Józefowi Piłsudskiemu we wrześniu 1919 r. przez biskupa mińskiego Zygmunta Łozińskiego stało się już kiedyś przedmiotem zainteresowania historyków. Jego edycję źródłową poprzedzoną wstępem przygotował prof. Wiesław Jan Wysocki; ukazała się ona drukiem w czasopiśmie „Niepodległość i Pamięć”, w numerze 13 z 1998 r.¹ Od tego momentu minęło jednak 26 lat. Biorąc pod uwagę bieżące wydarzenia za wschodnią granicą państwa polskiego (inwazja Rosji na Ukrainę, kryzys migracyjny na granicy Białorusi z Unią Europejską) oraz odrodzenie się rosyjskiego imperializmu, warto przypomnieć koncepcję wschodniej granicy Polski autorstwa ordynariusza mińskiego.

Biskup Z. Łoziński przekonał się wielokrotnie, czym była władza carska, a później sowiecka. Wiedział doskonale, jakie zagrożenie niosła ona dla Polski i Kościoła katolickiego. Pierwszy raz zetknął się z rządami rosyjskimi podczas nauki w gimnazjum petersburskim: będąc w ósmej klasie, zmuszony do udziału w nabożeństwie prawosławnym, postanowił zachowywać się zupełnie biernie (zgodnie zresztą z obowiązującymi wówczas przepisami prawa kanonicznego). Mimo nakazów wychowawcy stał przez całe nabożeństwo nieruchomo – za swoje zachowanie został wyrzucony z gimnazjum bez prawa rozpoczęcia nauki w jakiegokolwiek szkole na

¹ W.J. Wysocki, *Memorandum biskupa Zygmunta Łozińskiego w sprawie wschodnich granic Rzeczypospolitej*, „Niepodległość i Pamięć”, 5/4 (13) (1998), s. 137–145.

2 J. Wasilewski, *Ks. Zygmunt Łoziński*, Pińsk 1939 (mps w Archiwum Diecezjalnym w Drohiczynie), s. 30–31.

3 T. Krahel, *Zygmunt Łoziński* [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 6, L. Grzebień (red.), Warszawa 1983, s. 374.

4 ADD, Ł. VII/Ep/1a, s. 56–57, *Ks. Z. Łoziński do Władysława i Ludwika Łozińskich*, Algona, 31 XI 1898 (kopia); M. Żywczyński, *Łoziński Zygmunt* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 18, Wrocław–Warszawa–Kraków 1973, s. 463 [463–464].

5 J. Misiurek, *Łoziński Zygmunt*, *Encyklopedia Katolicka*, t. 11, Lublin 2006, s. 554–555; A. Petrani, *Łoziński Zygmunt* [w:] *Hagiografia polska. Słownik bio-biograficzny*, t. 2: L–Ż, R. Gustaw (red.), Poznań 1972, s. 37.

6 *Artykuły do procesu informacyjnego o cnotach, opinii świętości i cudach sługi Bożego Zygmunta Łozińskiego biskupa pińskiego, 1870–1932*, Drohiczyn n. Bugiem 1954, s. 12.

7 T. Tararuj, *Życie i cnoty Sługi Bożego Zygmunta Łozińskiego*, Drohiczyn n. Bugiem 1969 (mps w Archiwum Diecezjalnym w Drohiczynie), s. 25, 27.

terenie Imperium Rosyjskiego. Sprawa nabrała rozgłosu i dotarła do ministerstwa oświaty, którego urzędnicy szczęśliwie uchylili decyzję niższej instancji². Tym sposobem przyszedł biskup mógł kontynuować naukę w gimnazjum i zdać egzamin dojrzałości, a później rozpocząć studia filozoficzno-teologiczne w wyższym seminarium duchownym archidiecezji mohylewskiej z siedzibą w Petersburgu oraz w tamtejszej Akademii Duchownej. Naukę zwięźcił uzyskaniem stopnia magistra teologii w 1895 r. W tym samym roku w Petersburgu przyjął święcenia kapłańskie³.

Po święceniach został skierowany do pracy w seminarium duchownym w Petersburgu z nominacją na wykładowcę Pisma Świętego i później homiletyki; równocześnie pełnił obowiązki nauczyciela religii w miejscowych szkołach. Z powodu nieporozumień z władzami szkolnymi, które zmuszały jego młodszego brata do udziału w nabożeństwach prawosławnych, w listopadzie 1898 r. decyzją władz carskich najpierw został pozbawiony zajmowanego stanowiska, a następnie aresztowany i osadzony w więzieniu dla księży, urządzonej w podominikańskim klasztorze w Aglonie, na Łotwie⁴.

Po odzyskaniu wolności pracował jako wikariusz w Smoleńsku (1900), Tule (1901) i Rydze (1902–1904), a także był rezydentem przy kościele pw. św. Krzyża w Kalwarii, k. Mińska (1904). W 1905 r. objął probostwo parafii katedralnej w Mińsku, a po kilku miesiącach, za przyjmowanie unitów do Kościoła katolickiego, ponownie został pozbawiony urzędu i usunięty z Mińska⁵. Tym razem dzięki wstawiennictwu arcybiskupa Jerzego Szembeka jeszcze pod koniec tego samego roku otrzymał stanowisko wykładowcy w Akademii Duchownej w Petersburgu; w 1908 r. powrócił także do pracy w seminarium⁶. W tym czasie stale uzupełniał wiedzę z zakresu studiów biblijnych; przynajmniej dwukrotnie wyjeżdżał za granicę w celach naukowych (Monachium, Rzym i Jerozolima)⁷, równocześnie uczestniczył w wizytacjach pasterskich na Syberii i Dalekim Wschodzie (m.in. na

Sachalinie), towarzysząc metropolicie mohylewskiemu Apolinaremu Wnukowskiemu⁸.

W 1913 r. został obdarzony godnością kanonika honorowego kapituły katedralnej mohylewskiej. W tym roku podjął również obowiązki rektora kościoła maltańskiego w Petersburgu (tzw. kaplica maltańska usytuowana w Korpusie Paziów)⁹. Podczas pierwszej wojny światowej pełnił posługę kapelana objazdowego jeńców katolickich osadzonych w niewoli rosyjskiej (okolice Czelabińska, Krasnojarska, Minusińska, Narymu, Omska, Permu, Rostowa, Tomska, Wiatki, Wołody)¹⁰.

W 1917 r. papież Benedykt XV mianował Z. Łozińskiego biskupem mińskim¹¹. Pomimo że wówczas trwały jeszcze działania wojenne, nowy ordynariusz organizował i wizytował diecezję; utworzył kapitułę, erygował seminarium duchowne, rozpoczął starania o rewindykację Kościołów, rozwinął działalność patriotyczną, odważnie występując przeciwko nadużyciom bolszewikom¹². Z tego powodu bardzo szybko stał się obiektem zainteresowania władz sowieckich. W celu uniknięcia aresztowania, za namową wiernych, opuścił stolicę diecezji i udał się na prowincję – w przebraniu białoruskiego chłopca ukrywał się w okolicznych wsiach i szlacheckich zaściankach; w ten sposób starał się zarządzać diecezją. Do Mińska powrócił pięć miesięcy później, po wyzwoleniu miasta przez wojska polskie Frontu Litewsko-Białoruskiego dowodzone przez gen. Stanisława Szeptyckiego (8 sierpnia 1919 r.)¹³.

Ordynariusz miński od samego początku konfliktu z bolszewikami mocno interesował się rozwojem sytuacji na froncie; źródłem wiedzy były dla niego spotkania z dostojnikami kościelnymi i politykami – doskonale orientował się więc w realiach związanych z kwestią wschodnią. Z racji zajmowanego stanowiska najbardziej był zainteresowany losami ziem wschodnich Rzeczypospolitej, a zwłaszcza swojej diecezji i diecezjan, wśród których przyszło mu duszpasterzować. Ważną i nagłą kwestię hierarcha miński podejmował przynajmniej dwukrotnie:

⁸ E. Borowski, *Noty biograficzne o zmarłych kapłanach diecezji pińskiej*, Drohiczyn n. Bugiem 1982 (mps w Archiwum Diecezjalnym w Drohiczynie), s. 35.

⁹ BKUL, rkps 1070 A, s. 49 [Wypisy ks. A. Petraniego do życiorysu bp. Z. Łozińskiego].

¹⁰ S. Mazur, *Zygmunt Łoziński – od Boracina do Pińska (1870–1932)* [w:] *Śługa Boży Zygmunt Łoziński w trosce o Kościół i Ojczyznę*, S. Mazur, T. Syczewski (red.), Drohiczyn 2011, s. 19.

¹¹ W. Czeczott, *Dycezya mińska i jej pasterz biskup Zygmunt Łoziński*, Wilno 1925, s. 31–32; M. Hałaburda, *Duchowieństwo diecezji pińskiej (1925–1939)*. Studium prozopograficzne, Kraków 2019, s. 161–162.

¹² J. Janus, *Wielki pasterz na wschodnich rubieżach śp. Zygmunt z Łozin-Łoziński biskup piński (1870–1932)*, Kraków 1932, s. 23.

¹³ „Wiadomości Archidiecezjalne Wileńskie”, 6 (1932), nr 6, s. 91; W. Lipiński, *Wielki Marszałek (1867–1935)*, Warszawa 1936, s. 152–153; J. Odziemkowski, *Leksykon wojny polsko-rosyjskiej 1919–1920*, Warszawa 2004, s. 259.

14 W.J. Wysocki, *op.cit.*, s. 137–138; J. Jędrzejewicz, *Kronika życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935*, t. I: 1867–1920, Londyn 1986, s. 454–455.

15 Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce (Nowy Jork) [dalej: IJP], sygn. 701/2/19, s. 143–148.

16 *Ibidem*, s. 143. Biskup Łoziński nawiązał do sytuacji, jaka zaistniała w czasie operacji białoruskiej. W pierwszych dniach września 1919 r. wojska Frontu Litewsko-Białoruskiego dowodzone przez gen. Szeptyckiego na północy sforsowały Dźwinę, doszły do Dyneburga, na wschodzie – do Berezyny i zajęły pozycję pod Borysowem. Kiedy pod koniec sierpnia wojska polskie wysunęły się daleko na wschód, zbliżając się do dawnej granicy państwa sprzed rozbiorów, i gdy pojawiła się realna szansa opanowania Bramy Smoleńskiej między Dźwiną a górnym Dnieprem, marszałek Józef Piłsudski wydał rozkaz wstrzymania ofensywy. Jednym z głównych powodów podjęcia takiej decyzji było zajęcie wszystkich na tym odcinku frontu ważnych dla Polski terenów. A. Czubiński, *Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918–1921*, Opole 1993, s. 127–128; L. Mitkiewicz, *W wojsku polskim 1917–1921*, Londyn 1986, s. 151.

17 Granica wschodnia I Rzeczypospolitej przed pierwszym rozbiorem na odcinku północno-wschodnim sięgała nieco dalej, do krańców województw połockiego, witebskiego, mścisławskiego i mińskiego. Biegła wzdłuż granicy państwowej z Imperium Rosyjskim, od źródeł rzeki Sinej w Inflantach, omijała po lewej stronie jezioro Ormieje, przechodziła na południowy wschód na wysokości rzeki Swolny, dochodząc do rzeki Dryssy i dalej przez miejscowość Uświat do rzeki Dźwiny. Następnie skręcała na południe na wysokości miejscowości położonych nad Dźwiną:

z naczelnikiem państwa miał okazję rozmawiać w Warszawie na przełomie sierpnia i września 1919 r., zaś kilka dni później pojawiła się kolejna okazja do omówienia problemu – tym razem biskup z marszałkiem spotkali się po mszy świętej polowej celebrowanej przez Z. Łozińskiego w Mińsku, na Wysokim Rynku, przy Kolegium Jezuitów w dniu 19 września 1919 r.¹⁴ Po pierwszej rozmowie biskup przygotował wspomniane memorandum; nie mogąc opracowania przekazać osobiście (nie zdążyło na spotkanie przygotować druku), 7 września 1919 r. przesłał do marszałka za pośrednictwem poczty liczący cztery strony wydruk w formie manuskryptu. Dokument, wraz z odręcznym listem ordynariusza, dotarł do Adiutantury Generalnej Naczelnego Dowództwa Wojsk Polskich w Warszawie 11 września tego samego miesiąca. Obecnie przechowywany jest w Archiwum Instytutu im. Józefa Piłsudskiego w Ameryce z siedzibą w Nowym Jorku (Józef Piłsudski Institute of America), w kolekcji Druga Rzeczpospolita, w zespole Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza¹⁵.

Już na samym początku memorandum ordynariusz mocno podkreślił, że „społeczeństwo polskie ziemi mińskiej woła wciąż o zdobycie przez wojska polskie całego terytorium aż do Dźwiny i Dniepru”. Wiadomości o zamierzonym przerwaniu ofensywy na Froncie Litewsko-Białoruskim, jak informował biskup, były przyjmowane przez ludność z niepokojem i smutkiem. Uczucia takie autor memorandum uznawał za zupełnie zrozumiałe; twierdził, że człowiek nigdy nie rezygnuje chętnie z terytoriów wcześniej zdobytych¹⁶.

Linia Dźwina–Dniepr była, z jednej strony, w przybliżeniu dawną granicą Rzeczypospolitej, a z drugiej – także mniej więcej – linią graniczną występowania żywołu polskiego (choć nie brak było też Polaków na wschód od tej linii)¹⁷. Biskup od razu zastrzegł, że świadomie nie poruszał kwestii Inflant Polskich, ziem leżących na zachód od linii kolejowej Wilno–Petersburg ani kwestii kresów położonych na południe od dopływów Prypeci¹⁸.

Terytorium po linię Dźwina–Dniepr biskup uznawał jako wschodnią rubież ziem, do których Polska miała pełne prawo aspirować; przemawiały za tym uwarunkowania historyczne. Gdy była mowa o polskich placówkach Kresów Wschodnich, biskup miał na uwadze nie tylko obecność na tym obszarze polskich ziemian, drobnej szlachty i drobnego mieszczaństwa, ale też cierpienie, którego ludność ta doświadczyła podczas zaborów oraz w okresie rządów bolszewickich¹⁹. Niemniej jednak, jak zastrzegał autor memorandum, ani względy historyczne, ani zasługi prywatnych osób nie mogły stanowić jedyne wy tłumaczenia zajęcia tych ziem przez wojska polskie. Celowość podjętych działań musiała wynikać z wyższych względów, takich jak „słuszność bezsprzeczna publiczna i dobro państwa polskiego”. Dobro państwa polskiego, według hierarchy, wymagało zaś: 1) możliwie najdalszego odsunięcia granicy państwowej na wschód, 2) stworzenia naturalnej granicy państwowej opartej na przyrodniczych różnicowaniach przestrzeni, 3) połączenia wszystkich ziem białoruskich pod protektoratem Polski, 4) zaprowadzenia na tym terenie polskiego ładu społecznego i administracyjnego, i w końcu 5) szybkiej realizacji zamierzonych celów²⁰.

Równocześnie, mówiąc o odsuwaniu granicy na wschód, autor miał namyśli nie tyle rozszerzanie terytorium państwowego, ile jak najdalsze odseparowanie Polski „rdzennej” od ognisk ruchu bolszewickiego. Pas ziem białoruskich, uwolniony spod bolszewickiej przemocy i zarządzany przez polską administrację, miał stanowić mur oddzielający ziemie bolszewickie od Rzeczypospolitej i chroniący ją od wszelkiego rodzaju rosyjskich wpływów²¹.

W tekście odnajdujemy także bardzo ważne pytanie, które można uznać za fundamentalne dla omawianej kwestii; mianowicie – jak zachowa się ludność, w większości białoruska, w efekcie zajęcia tych ziem przez Polaków?²²

Wiałiz, Suraż, i w kierunku południowym przekraczała Dniepr pod Olszą. Dalej biegła w kierunku Polesia, na linii miejscowości Mściśław, Chocimsk, Czeczersk, Homel i Jurkowicze. J.N. Leski, *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, cz. 1: *Granica Moskiewska w epoce Jagiellońskiej*, „Rozprawy Historyczne Naukowe Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, 1 (1922), z. 3, s. 180–182; *Mapa Polski w granicach z r. 1772 (przed 1-szym rozbiorem) na pamiątkę 100-letniej rocznicy III-go rozbioru Polski* [dodatek do Kalendarza Maryańskiego na r. 1907], [b.m.] 1907; Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem danej Polski*, Kraków 1900, s. 298–299, 304–307, 315–318; H. Dominiczak, *Dzieje kresów i granicy państwa polskiego na wschodzie. Od czasów najdawniejszych do roku 1945*, Toruń 2018, s. 219–220.

¹⁸ IPJ, sygn. 701/2/19, s. 143.

¹⁹ W 1919 r. ziemie, o których pisał bp Łoziński, zamieszkiwało około 145 tys. Polaków. Największe ich skupiska występowały w mieście Mińsk – 18,7 tys., oraz w powiatach: mińskim – 58,3 tys., ihużeńskim – 27 tys., borysowskim – 32,1 tys., bobrujskim – 9,2 tys. Przed rewolucją posiadali znaczne wpływy i znaczenie polityczne. Polscy ziemianie byli właścicielami w guberni mińskiej 42,5% ziemi, a w guberni witebskiej – 38,7%. Powstanie państwa polskiego i wybuch rewolucji spowodowały masowe opuszczanie granic BSR przez polskich przedsiębiorców, ziemian, urzędników państwowych i inteligencję. Na miejscu pozostali przede wszystkim robotnicy i chłopci. E. Romer, *Spis ludności na terenach administrowanych przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (grudzień 1919)*, „Zeszyty Geograficzne”, 7 (1920), s. 31; T. Gawin, *Polskość wyjęta spod prawa. Polska mniejszość narodowa na*

Białorusi 1919–2017, Warszawa 2020, s. 38–39; E. Mironowicz, *Kształtowanie się struktury narodowościowej ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej* [w:] *Zmiany struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku*, Białystok 2005, s. 30.

20 IJP, sygn. 701/2/19, s. 143.

21 Biskup nawiązywał do koncepcji federacyjnej marszałka Piłsudskiego. Zakładała ona dobrowolne związanie się z Polską państw środkowoeuropejskich: Litwy, Białorusi i Ukrainy, na zasadzie federacji. W ten sposób powstałby kordon zbliżony strukturą do Rzeczypospolitej Obojga Narodów i oddzielający Polskę od Rosji. Do idei z epoki jagiellońskiej odwoływano się przez cały okres międzywojenny. A. Garlicki, *Józef Piłsudski*, Warszawa 1990, s. 212–214; J. Pietrzak, *Wstęp do koncepcji politycznych Józefa Piłsudskiego* [w:] *Duch praw w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, M. Kępa, M. Marszałek (red.), Wrocław 2016, s. 118–121; J. Pisuliński, *Koncepcje federacyjne w II Rzeczypospolitej*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 56 (2021), z. 2, s. 101–105; M. Wołos, *La guerre polono-soviétique de 1919–1921 et le traité de Riga en tant qu'élément stabilisateur en Europe centrale et orientale*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 56 (2021), z. 2, s. 73–74.

22 IJP, sygn. 701/2/19, s. 143.

23 IJP, sygn. 701/2/19, s. 144.

Według biskupa Z. Łozińskiego

względy utylitarne polskiego państwa nie mogą same jedne decydować o losie ziem z większością niepolską. Ignorowanie aspiracji większości byłoby niesprawiedliwością. Byłoby zaś nadto (i przeto) rzeczą niemądrą politycznie, jako wytwarzające niedającą się zagoić bolączkę kresową, fatalną dla państwa zawsze, a tem fatalniejszą dla państwa, do nowego powstającego do życia. Nadto marzenie o zagarnięciu ziem białoruskich wbrew woli większości mieszkańców stałoby się bezprzedmiotowym, bo z góry należy oświadczyć, że nie mamy sił dostatecznych, aby wielkie obszary zajmować wyłącznie siłą oręża i ludność ich utrzymać w uległości. Mówiąc też o możliwości posunięcia granicy możliwie daleko na Wschód, mam na myśli wyłącznie ziemie, których by ludność nie uważała panowania polskiego za narzucony sobie gwałt. Posuwanie się dalsze należałoby uważać za przekraczanie granicy „możliwej” i za lekkomyślne, a więc wprost zbrodnicze przelewanie krwi żołnierza polskiego²³.

Biorąc pod uwagę złożoność i delikatność problemu, uważał, że odpowiedź musi być przemyślana z rozważeniem wszelkich możliwych okoliczności. Ordynariusz twierdził, że wśród Białorusinów można wyróżnić dwa odłamy: uświadomionych narodowo i neutralnych. Pierwszą grupę tworzyła ludność dążąca do narodowej niepodległości: starała się ona odseparować od spodziewanej reakcji monarchistycznej w Rosji, jak i od rzekomo zacofanego konserwatyzmu Polski, zdając sobie jednak sprawę z braku w obecnej chwili możliwości budowania niepodległego państwa białoruskiego. Mimo wszystko bliżej jej było do jedności państwowej z Polską, która gwarantowała żywiołowi białoruskiemu wolny rozwój.

Ludzie z tej frakcji spodziewali się uwzględnienia białoruskich postulatów narodowych, wśród których znalazł się jeden określany jako nadrzędny, czyli jedność Białorusi. Bez względu na to, jak przebiegałby rozwój narodowej idei białoruskiej, postulat ten miał stać zawsze na czele aspiracji wszystkich odłamów społecznych i partyjnych białoruskiego narodu²⁴.

W drugiej grupie znalazła się ogromna większość ludności białoruskiej stanowiąca pod względem narodowościowym materię surową (*in crudo*), dla której przynależność państwowa nie istniała. O ile katolicy utożsamiali się z Polakami, to prawosławni uważali się za Rosjan. W kwestiach politycznych, pomijając awanturników i niezdrową tkankę, ludność, która nie miała głosu, pragnęła wieść spokojnie życie, mieć zapewnione zarobki i warunki gwarantujące bezpieczeństwo oraz dobrobyt wynikający z silnej władzy. Dotychczas mieszkańcy tych terenów poddawali się wpływowi Rosji, bo w niej czuli siłę, później, zmęczeni anarchią i nadużyciami, skłaniali się w stronę polskiej państwowości. Jak przewidywał autor memorandum, ludność neutralna, odnajdując w niej wybawiciela, nie tylko uzna władzę polską bez oporu, ale można się spodziewać, że będzie ulegać jej wpływowi tym bardziej, im silniejsze wewnętrznie będzie państwo polskie²⁵.

Wracając do kwestii granic, biskup zauważał, że niektórzy działacze białoruscy zaliczają do Białorusi całą gubernię witebską, smoleńską i mohylowską, czyli terytorium daleko na wschód od linii Dźwina–Dniepr²⁶ – ziemie, które stanowiły obszar w znacznej części zruszczony, dlatego też przynajmniej wschodnią jego część należało uznać za strefę przejściową między Rusią Białą i Wielkorusją. Prawa Białorusinów do tego obszaru były wątpliwe, ale – z drugiej strony – jego zdobycie i skuteczna okupacja przekraczały możliwości militarne państwa polskiego. Ordynariusz twierdził też, że aneksja wspomnianego terytorium wraz z ziemiami przed Dźwiną i Dnieprem nie miałyby dostatecznego i logicznego wytłumaczenia.

²⁴ *Ibidem*. W grupie uświadomionych narodowo Białorusinów znajdowali się działacze wywodzący się z kręgu Białoruskiej Socjalistycznej Gromady (BSG), a później skoncentrowani wokół Białoruskiej Republiki Ludowej. Wśród nich należy wymienić m.in. Antona i Iwana Łuckiewiczów, Fabiana Jaremicza, Romana Skirmunta, Bronisława Taraszkiewicza, ks. Adama Stankiewicza. D. Michaluk, *Białoruska Republika Ludowa 1918–1920. U podstaw białoruskiej państwowości*, Toruń 2010, s. 115–119, 148–149; E. Mironowicz, *Białoruś*, Warszawa 1999, s. 31–31, 87, 289, 295.

²⁵ IJP, sygn. 701/2/19, s. 144.

²⁶ Taki pogląd wyrażał chociażby przewodniczący Tymczasowego Białoruskiego Komitetu Narodowego w Mińsku Kuźma Tereszczenko. Witając marszałka Józefa Piłsudskiego, dziękował za wyzwolenie miast białoruskich, takich jak Grodno, Mińsk i Wilno, i równocześnie przypominał, że w niewoli nadal pozostają należące do Białoruskiej Republiki Ludowej Witebsk, Mohylew i Smoleńsk. E. Mironowicz, *Historia Białorusi XX–XXI wieku*, Białystok 2021, s. 20.

27 Punkt widzenia ordynariusza mińskiego był zbieżny z propozycją przebiegu wschodniej granicy Polski przedstawioną przez delegację polską w nocy na konferencji pokojowej w Paryżu. W dokumencie przygotowanym przez Romana Dmowskiego postulowano włączenie do Polski większości terytorium Białorusi z Mińskiem (tzw. Linia Dmowskiego). Ostatecznie propozycja została odrzucona. W późniejszym okresie, niestety dla biskupa, częściowo wycofał się z niej także sam autor. Podczas negocjacji kończących wojnę polsko-bolszewicką opowiedział się on przeciwko włączeniu Mińska do Polski. R. Dmowski, *Pisma*, t. 6: *Polityka Polska i odbudowanie państwa. Druga Połowa. Wojna od r. 1917. Pokój*, Częstochowa 1937, s. 393–396; J.J. Kasprzyk, W.J. Muszyński, *Dmowski–Piłsudski* [w:] *Encyklopedia „Białych Plam”*, t. 5: *Demokracja „Kult” – Eutanazja*, M. Fijolek (red.), Radom 2001, s. 74–75 [61–78]; M. Wołos, *op.cit.*, s. 72–73.

28 IJP, sygn. 701/2/19, s. 144.

Za ustaleniem granicy na rzekach Dźwina i Dniepr i nieprzesuwaniem jej znacznie dalej (przynajmniej w dłuższych odcinkach) przemawiało też to, że dwie wymienione duże rzeki z dopływami wyznaczały dogodną naturalną granicę państwową²⁷.

Według biskupa mińskiego, żeby przedstawione rozważania miały jakikolwiek sens,

należy korzystać ze sprzyjających okoliczności, które się już może nigdy nie powtórzą, i dążyć do możliwie śpiesznego zajęcia całego pozostającego jeszcze w rękach bolszewickich pasa między Berezyną i linią Płock–Witebsk–Orsza–Mohylew–Rzeczycza (jeśli nie Witebsk–Smoleńsk–Mścisław–Rohaczew–Rzeczycza)²⁸.

W dokumencie przesłanym marszałkowi Piłsudskiemu zawarte zostały także warunki, jakie należy spełnić, aby utrzymać przyłączone ziemie i utrwalić na nich swoje panowanie. Jak zaznaczył autor memorandum, pierwszym warunkiem jest odpowiednia ilość oddziałów wojskowych; od razu znalazło się jednak tutaj zastrzeżenie, że nie da się zaprowadzić i utrzymać należytego porządku tylko i wyłącznie siłą oręża. Do scementowania różnych organizmów państwowych w trwałą całość konieczne są inne czynniki o działaniu przede wszystkim moralnym, wśród których Z. Łoziński wymienił:

1. Silną, aktywną i potrafiącą zaprowadzić i utrzymać spokój administrację. Była ona niezbędna dla zwiększenia ładu społecznego, przeciwdziałania potencjalnym akcjom wywrotowym lub antypolskiej agitacji oraz budzenia wśród miejscowej ludności zaufania na skutek wytworzonego ładu społecznego. „Psychika ludu białoruskiego jest taka, że imponuje mu twarda ręka i moc trudna do zwalczania. Po całej anarchii, której owoce smakował w okresie rządów bolszewickich, Białorusin podda się z tym większą

gotowością władzy rządu, którego trwałość i potęgę uczuje”.

2. Kierowanie się zasadami sprawiedliwości oraz szeroko i zdrowo pojętej tolerancji. Wielkiej uwagi i ostrożności, z punktu widzenia ordynariusza, wymagała w tym względzie obsada stanowisk kierowniczych na kresach. Od pierwszych dni ludność miejscowa powinna widzieć w „swych polskich kierownikach ludzi czystych, szczerych, życzliwych, niezdolnych ani do nadużyć na własne konto, ani do kokietowania bądź szowinistycznie usposobionej pracy, bądź lewicowych krzykaczy, bądź «burżujów», bądź «proletariatu», ale troskliwie badających potrzeby i dezyderaty wszystkich obywateli i ojczyźnie służących z oddaniem zupełnym”²⁹.
3. Odpowiednią aprowizację. Według danych wieś białoruska była w stanie wyżywić się sama, wystarczyło zmniejszyć przestępczość przeciwko mieniu. Opieką należało też otoczyć miasta oraz uporządkować sieć dróg publicznych w celu ożywienia ruchu handlowego.
4. Wprowadzenie reformy rolnej. W pierwszej kolejności chodziło o ułatwienie nabycia ziemi, a także zorganizowanie pewnego rodzaju opieki społecznej (popartej przez rząd) nad rolną gospodarką krajową. Do jej zadań należałoby propagowanie nowinek rolniczych, organizowanie gospodarczej samopomocy wśród właścicieli mniejszej posiadłości, ułatwianie nabywania narzędzi, sztucznych nawozów itd. W jej kompetencjach miała się też znaleźć kontrola zapobiegająca rozpowszechnionemu w Polsce i na obszarach dawnego cesarstwa rosyjskiego marnotrawieniu ziemi³⁰.

Pod koniec została poruszona kwestia przeprowadzenia na terenach spornych ewentualnego plebiscytu. Autor opracowania uważał to za niemożliwe i bezcelowe: „Wobec niewyrobienia obywatelskiego białoruskiej ludności i przy zamieszaniu pojęć, jakie przebyte

²⁹ *Ibidem*, s. 145.

³⁰ *Ibidem*, s. 146.

³¹ *Ibidem*.

³² R. Dzwonkowski, *Religia i Kościół w ZSRS oraz krajach i na ziemiach okupowanych 1917–1991. Kronika*, Lublin 2010, s. 66; *idem*, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917–1939. Martyrologium*, Lublin 1993, s. 333; K. Krasowski, *Biskupi katolicy II Rzeczypospolitej. Słownik biograficzny*, Poznań 1996, s. 155; D. Sula, *Powrót ludności polskiej z byłego Imperium Rosyjskiego w latach 1918–1937*, Warszawa 2013, s. 220.

zawieruchy musiały wnieść do umysłów, plebiscyt nie dałby dzisiaj odpowiedzi wyrażającej istotne aspiracje ogółu mieszkańców Białej Rusi”. W taki sposób biskup Łoziński w najogólniejszym zarysie nakreślił drogę postępowania, którą powinny podjąć polskie władze na kresach północno-wschodnich. W końcu ordynariusz zachęcał marszałka do wznowienia szybkiej ofensywy³¹.

Kiedy bp Z. Łoziński przygotowywał memorandum, nie mógł przypuszczać, że w niedalekiej przyszłości Mińsk znowu zostanie utracony. Po ponownym zajęciu miasta przez bolszewików (ofensywa z 1920 r.) biskup został aresztowany i osadzony najpierw w więzieniu w Mińsku, a później na Butyrkach, w Moskwie. Do Polski wrócił 4 lipca 1921 r. w ramach wymiany jeńców na mocy ustaleń traktatu ryskiego³². W chwili jego powrotu ziemie wschodnie Rzeczypospolitej wraz z Mińskiem, o których pisał autor opracowania, weszły w skład Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (BSRR). Istnieć praktycznie przestała też diecezja mińska, której dwie trzecie terytorium znalazło się poza granicami Polski. Pozostało memorandum jako przykład dalekowzroczonej wizji bp. Z. Łozińskiego oraz bardzo ważne źródło dotyczące polskiej polityki wschodniej, propaństwowej wizji ziem wschodnich jednego z przedstawicieli episkopatu Kościoła katolickiego II Rzeczypospolitej i w końcu ocena stanu wyrobienia świadomości narodowościowej społeczeństwa białoruskiego.

BIBLIOGRAFIA

I. ŹRÓDŁA

Archiwum Diecezjalne w Drohiczynie [ADD]

sygn. ADD, Ł. VII/Ep/1a Listy Sługi Bożego Zygmunta Łozińskiego (kopie w maszynopisie).

Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce, Nowy Jork [IJP]

sygn. 701/2/19 W sprawie Wschodnich Granic Rzeczypospolitej.

Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w Lublinie [BKUL]

BKUL, Rkps 1070 A, s. 49, Zbiory ks. Aleksiego Petraniego [Wypisy ks. A. Petraniego do życiorysu bp. Z. Łozińskiego].

II. ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Dmowski R., *Pisma*, t. 6: *Polityka Polska i odbudowanie państwa. Druga Połowa. Wojna od r. 1917. Pokój*, Częstochowa 1937.

III. OPRACOWANIA

Artykuły do procesu informacyjnego o cnotach, opinii świętości i cudach sługi Bożego Zygmunta Łozińskiego biskupa pińskiego, 1870–1932, Drohiczyn n. Bugiem 1954 (mps w Archiwum Diecezjalnym w Drohiczynie).

Borowski E., *Noty biograficzne o zmarłych kapłanach diecezji pińskiej*, Drohiczyn n. Bugiem 1982 (mps w Archiwum Diecezjalnym w Drohiczynie).

Czczcott W., *Dycezya mińska i jej pasterz biskup Zygmunt Łoziński*, Wilno 1925.

Czubiński A., *Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918–1921*, Opole 1993.

Dominiczak H., *Dzieje kresów i granicy państwa polskiego na wschodzie. Od czasów najdawniejszych do roku 1945*, Toruń 2018.

Dzwonkowski R., *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917–1939. Martyrologium*, Lublin 1993.

Dzwonkowski R., *Religia i Kościół w ZSRS oraz krajach i na ziemiach okupowanych 1917–1991. Kronika*, Lublin 2010.

Garlicki A., *Józef Piłsudski*, Warszawa 1990.

Gawin T., *Polskość wyjęta spod prawa. Polska mniejszość narodowa na Białorusi 1919–2017*, Warszawa 2020.

Gloger Z., *Geografia historyczna ziem danej Polski*, Kraków 1900.

- Hałaburda M., *Duchowieństwo diecezji pińskiej (1925–1939). Studium prozopograficzne*, Kraków 2019.
- Janus J., *Wielki pasterz na wschodnich rubieżach śp. Zygmunt z Łozin-Łoziński biskup piński (1870–1932)*, Kraków 1932.
- Jędrzejewicz J., *Kronika życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935*, t. I: 1867–1920, Londyn 1986.
- Kasprzyk J.J., Muszyński W.J., Dmowski–Piłsudski [w:] *Encyklopedia „Białych Plam”*, t. 5: *Demokracja „Kult” – Eutanazja*, M. Fijołek (red.), Radom 2001, s. 61–78.
- Kraheil T., *Zygmunt Łoziński* [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 6, L. Grzebień (red.), Warszawa 1983, s. 374.
- Krasowski K., *Biskupi katolicy II Rzeczypospolitej. Słownik biograficzny*, Poznań 1996.
- Leski J.N., *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, cz. 1: *Granica Moskiewska w epoce Jagiellońskiej*, „Rozprawy Historyczne Naukowe Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, 1 (1922), z. 3, s. 180–182.
- Lipiński W., *Wielki Marszałek (1867–1935)*, Warszawa 1936.
- Mapa Polski w granicach z r. 1772 (przed 1-szym rozbiorem) na pamiątkę 100-letniej rocznicy III-go rozbioru Polski* [dodatek do Kalendarza Maryańskiego na r. 1907], [b.m.] 1907.
- Mazur S., *Zygmunt Łoziński – od Boracina do Pińska (1870–1932)* [w:] *Śługa Boży Zygmunt Łoziński w trosce o Kościół i Ojczyznę*, S. Mazur, T. Syczewski (red.), Drohiczyń 2011, s. 17–20.
- Michaluk D., *Białoruska Republika Ludowa 1918–1920. U podstaw białoruskiej państwowości*, Toruń 2010.
- Mironowicz E., *Białoruś*, Warszawa 1999.
- Mironowicz E., *Historia Białorusi XX–XXI wieku*, Białystok 2021.
- Mironowicz E., *Kształtowanie się struktury narodowościowej ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej* [w:] *Zmiany struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku*, Białystok 2005, s. 25–53.
- Misiurek J., *Łoziński Zygmunt* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 11, Lublin 2006, s. 554–555.
- Mitkiewicz L., *W wojsku polskim 1917–1921*, Londyn 1986.
- Odziemkowski J., *Leksykon wojny polsko-rosyjskiej 1919–1920*, Warszawa 2004.
- Petrani A., *Łoziński Zygmunt* [w:] *Hagiografia polska. Słownik bio-biograficzny*, t. 2: *L–Ż*, R. Gustaw (red.), Poznań 1972, s. 33–42.
- Pietrzak J., *Wstęp do koncepcji politycznych Józefa Piłsudskiego* [w:] *Duch praw w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, M. Kępa, M. Marszałek (red.), Wrocław 2016, s. 117–124.
- Pisuliński J., *Koncepcje federacyjne w II Rzeczypospolitej*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 56 (2021), z. 2.

- Romer E., *Spis ludności na terenach administrowanych przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (grudzień 1919)*, „Zeszyty Geograficzne”, 7 (1920).
- Sula D., *Powrót ludności polskiej z byłego Imperium Rosyjskiego w latach 1918–1937*, Warszawa 2013.
- Tararuj T., *Życie i cnoty Sługi Bożego Zygmunta Łozińskiego*, Drohiczyn n. Bugiem 1969 (mps w Archiwum Diecezjalnym w Drohiczynie).
- Wasilewski J., *Ks. Zygmunt Łoziński, Pińsk 1939* (mps w Archiwum Diecezjalnym w Drohiczynie).
- „Wiadomości Archidiecezjalne Wileńskie”, 6 (1932), nr 6, s. 91.
- Wołos M., *La guerre polono-soviétique de 1919–1921 et le traité de Riga en tant qu'élément stabilisateur en Europe centrale et orientale*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 56 (2021), z. 2, s. 71–97.
- Wysocki W.J., *Memorandum biskupa Zygmunta Łozińskiego w sprawie wschodnich granic Rzeczypospolitej*, „Niepodległość i Pamięć”, 5/4 (13) (1998), s. 137–145.
- Żywczyński M., *Łoziński Zygmunt* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 18, Wrocław–Warszawa–Kraków 1973, s. 463–464.
-